

K R I T I K A

Új(ra) olvasás

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: OTTLIK GÉZA

Az utóbbi félszázad irodalmából Ottlik Gézáat azon kevés alkotónk egyikeként tartjuk számon, akinek a műve késedelem nélkül épült be a magyar kulturális művelődés egy eléggé széles rétegébe. Már-már túlságosan gyorsan és túlságosan egyöntetűen is ahhoz, hogysem igazolná a nagy művek recepciójának prousti logikáját, mely szerint a nagy művek rendszerint nem ilyen könnyen és nem ezzel a gyorsasággal szokták hozzáférhetővé tenni önmagukat. Ha volna nálunk érdemben ilyen, éppen egy szakavatott kulturális recepciókutatás mutathatná meg (a maga rendkívüliségében) e tény jelentését és jelentőségét. Különösen, ha nem feledjük, még egy Kosztolányi esetében is csak most bontakozik annak esélye, hogy művei elidegeníthetetlen részévé váljanak a kultúrának. Hogy művészet és kultúra ilyen megkülönböztetése ne hangozzék képtelenségnek, emlékeztetünk kell Gottfried Benn egy nevezetes kölni előadására. A „művészetnek és kultúrának – mondotta – nem túlságosan sok köze van egymáshoz”, mert míg a kultúrának a folyamatos képzésben, a művelődés terjesztésében van a hivatása, a művészet nem az élet jobbításában érdekelt (*Soll die Dichtung das Leben bessern?* 1955). Nos, az Ottlik-jelenség befogadástörténetét az a különleges paradoxon jellemzi, hogy épp akkor vált egy képződő kortársi örökség részévé, amikor kifejezetten a hagyomány megtörésének időszakát éltük. Akkortájt attól lehetett tartani, hogy a hatvanas évektől nálunk immár úgy szakad meg a kapcsolat a napnyugati episztémé két nagy korszaka között, hogy ez a szakadás a kulturális emlékezet fundamentális kódjának elhalásával jár majd együtt.

Egyszerre kerül tehát megtisztelő, de nem egykönnyen teljesíthető feladat elé az, aki nem sokkal e pálya lezárulta után tesz kísérletet az első monografikus feldolgozásra. Feltételezve természetesen, hogy minden új értelmezés a modell megváltoztatása árán tehet csak szert új tapasztalatra. Persze, ha van néhány olyan hazai irodalomkutató, akinek úgyszólván az egész pályájára – szinte emblematikus érvénnyel – jellemző ez a felismerés, Szegedy-Maszák Mihály feltétlenül közéjük tartozik. Minden érvényes újraolvasásnak olyan felejtés ugyanis az előfeltétele, amely nem romboló, hanem éppen séggel affirmatív tényező. Az S/Z Barthes-ját – aki a felszínen láthatónál alighanem mélyebb nyomokat hagyott Szegedy-Maszák műértelmező attitűdjén – idézve: az érzékek felejtése azért nem ok a mentegetőzésre, mert a szöveg mindenkori „felelőtlenségét” tanúsítja. Ami azt is jelenti, hogy a szövegek *önmagukban* nem felelősek semmiért: feledhetőségüknek vagy visszahívhatóságuknak (aktualizálhatóságuknak) feltételeivel nem rendelkeznek. Vagyis, fogalmazza Roland Barthes, „éppen, mert felejtetek, azért olvasok”. Csak a felejtési kész, a paradigmákról leválni képes olvasásnak van esélye új igazságok felismerésére és megfogalmazására. Ebben az értelemben osztja Szegedy-Maszák Mihály azt a másutt már egyezményesnek számító hermeneutikai axiómát, mely szerint egy szöveget, ha meg akarunk érteni, úgyszólván eleve másodsorra kell olvasnunk. E módszer változatának tekinthető mostani könyvének meghatározó interpretációs eljárása is. „Munkám hét fejezete közül – írja bevezetőben – három az *Iskola* többszöri újraolvasásának eredménye.”

A tárgy új megértését ezúttal nemcsak az életmű befejezettsége, hanem annak egyedülálló befogadástörténete is indokolta. Egyedülálló ez a recepció mindenekelőtt abban, hogy a befogadásnak egy elvileg mindig torzító formáját teremtette meg, a kultuszét. Nincs itt terünk e kérdés messze vezető összefüggéseinek felderítésére, annyit azonban érzékeltetnünk kell Szegedy-Maszák Mihály feladatai közül, mit is jelenthet egy kultusz tárgy olyan újraértelmezése, amelynek a művészet világába, közelebről is az irodalomtörténetbe kell „visszahoznia” a tárgy nem kulturális értékeit. Márpedig, mint láttuk, művészi és kulturális érték a Benn-i értelemben nem esik okvetlenül egybe. Aligha járunk tehát messze az igazságtól, ha úgy véljük: Szegedy-Maszák Mihályt maga a paradox befogadástörténet készítette paradox feladatmegoldásra. Éspedig arra, hogy ezt a „visszahelyezést” döntően *kritikai* úton hajtsa végre, közelebről pedig a poetológiai irodalomértelmezés műfaj történeti értékfogalmainak segítségével. Félreértés ne essék, nem a műkritika értékeléskényszeréről van ezúttal szó, hanem annak belátásáról, hogy hiteles irodalmi értelmezésre ilyen helyzetekben csak akkor van mód, ha a kultuszképződés indítékairól biztonsággal leválaszthatók az irodalmon kívüliek. Másképpen szólva: az irodalmi hagyomány *művészeti indokoltságú* értékeinek visszanyerhetősége azon múlik, sikerül-e azokat függetlenül értelmezni a kulturális nyilvánosság olyan kultuszképző értékeitől, mint az elfogadottság, elterjedtség, olvasottság, illetve az ezeket megalapozó, példát és külső (etikai, politikai) értékeket tanúsító hivatkozás.

Szegedy-Maszák Mihály munkája nem jeleníti meg közvetlenül a fentebbi összefüggéseket, de láthatóan számot vetett minden következményükkel. Nyilvánvalóan ezért indult ki abból az előfeltevésből, hogy szakmailag akkor tesz méltó szolgálatot Ottlik epikájának, ha árnyalt és sokrétű értelmezéssel – tehát a kultusszal szembe fordulva – az *értékkülönbségek jegyében* mutatja be e nem túl terjedelmes s nem is egyenletes színvonalú életművet. Az újraértelmezés művelete ennél fogva nemigen térhetett ki az Ottlik-epikához társított értékfajták arányainak helyreállítása elől. Mennyiségi és minőségi értelemben sem. Dicséretére válik a monográfiának, hogy miközben mindezt elvégzi, soha nem válik polemikussá a hangneme: nem megbélyegezve, hanem érvelve igyekszik korrigálni az eddigi értelmezéstörténet egyoldalúságait.

Mennyiségi követelményeket állított Szegedy-Maszák elé a recepciónak az a tagolatlan egyöntetűsége, amely – a hivatalos irodalompolitikai értékrend ellenében – a hetvenes évektől fogva szinte minden Ottlik-szöveget hibátlan remekműként igyekezett glorifikálni. E monográfia – összetett szempontú poétikai elemzésekre támaszkodva – végre nem habozik megerősíteni a (kisebbségben maradt) recepciónak azt a következtetését, hogy sem a *Hajnali háztetők*, sem pedig a *Buda* nem mérhető az *Iskola a határon* értékeihez. „Ottlik Géza írói jelentősége – bocsátja előre tételét a szerző már az előszóban – azzal magyarázható, hogy az *Iskola a határon* a huszadik század közepének legjelentősebb magyarul írott elbeszélő művei közé tartozik. Ehhez a könyvhöz képest minden egyéb megjelent alkotása inkább magas színvonalú műhelytanulmány vagy függelék...” (9. l.) Majd másutt még határozottabban: „Az *Iskola a határon* felől nézve a korai történetek inkább csak előmunkálatok, a későbbiek pedig melléktermékek.” (44. l.) Fontos hangsúlyoznunk Szegedy-Maszáknak ezt a határozottságát, mert épp így – e még ma sem túlságosan népszerű állásfoglalásával – járulhat leginkább hozzá az életmű és az *Iskola a határon* irodalomtörténeti helyének hiteles meghatározásához. Mert a kritika, azáltal, hogy vitatható darabjait is remekművekként próbálta érteni, valójában nem az életmű rangját emelte, hanem inkább saját hozzáértését tette kérdéssé. Következésképp az a presztízse szenvedett csorbát, amely köztudottan amúgy

sem lebegett éppen eszményi magaslatokban. Föltehető tehát, hogy a leghevesebb ellenérzéseket azzal váltja majd ki ez a könyv, hogy az utóbb agyonünnepelt *Budát* sem emeli az *Iskola a határon* értékei közelébe.

Műnösi mozzanatát tekintve Szegedy-Maszák Mihály munkája legalább három alapvető szempontból kezdeményezi az Ottlik-értés paradigmájának átformálását. A magyar kritika legnagyobb értékelésbeli tévedései ugyanis javarészt arra a többszázados meggyőződésre vezethetők vissza, amelyek a szerző személyében megtestesülő egység alapján, annak távlatából igyekezett formalizálni a műbeli jelentéseket s méltányolni az alkotás értékeit. Nem véletlen, hogy az Ottlik szerepéhez társított képzetek értékvonzatai (a nem deklarált, de nyilvánvaló távolságtartás az establishment-től) szinte közvetlenül kerültek bele a 70-es évek jobb interpretációiba is. Ez lehetett az oka többek között annak, hogy – kritikai támogatással – több nemzedék is a néma (politikai) ellenállás példázatává egyszerűsítve olvasta az *Iskola a határon*. Éppen azt a világirodalmi szempontból is tanulságos írásmódot és elbeszélésformát hanyagolva el a befogadásban, amely Ottlik modernségbeli helyének felismeréséhez segíthette volna hozzá a magyar irodalomértést. Melynek kultúrája – az utómodernség foghíjas tapasztalata okán – nagyon is rászorult volna a korszerűbb olvasásmódok megszilárdulására. A mai magyar irodalomszemlélet fogyatkozásait tekintve rendkívüli vívmánya Szegedy-Maszák Mihály könyvének, hogy a szerző elve helyett a szövegalkotás poétikai és világgépi alapjai felől jut arra a következtetésre, hogy Ottlik három regénye „együtt, egymásra vonatkoztatva, némi túlzással egyetlen alapszöveg három változatoként is olvasható” (69. l.). Nem azt akarja ez a vélemény előírni, hogy így kell olvasnunk őket, sőt, még csak azt sem, hogy ez volna a „valóságos” irodalmi befogadás feltétele. Pusztán arra tesz kísérletet, hogy hermeneutikailag olyan nézetből tegye hozzáférhetővé e művek kapcsolatát, amely egyidejűleg egy, az Ottlik írásművészetétől kevésbé idegen olvasásmódot is lehetővé tesz.

Azzal, hogy Szegedy-Maszák ilyen javaslatot tesz az Ottlik-szövegek befogadására, új horizontot is nyit az *Iskola...* lehetséges olvasatai előtt. Az az életrajzilag is megmutatható körülmény, mely szerint Ottlik föltehetően mindvégig ennek a műnek a megírására készülődött, egy másik szempontból is ösztönözhetette az életmű befogadást mintáinak megújítását. A szerző elvének revíziója ugyanis lehetőséget adott Szegedy-Maszáknak arra, hogy új terminusokkal közelítse meg – s ami ezzel egyet jelent – a megszokottól eltérő utakat nyisson az Ottlik-szövegek poétikai világába. Számos új megfigyelése közül alighanem azt kell kiemelni, amellyel Ottlik prózáírását – egyfajta utómodern kánon folytonosságának letéteményeseként – az egymást folytonosan leromboló, módosító, újraírva érvénytelenítő és átrendezve újralétesítő szövegek poétikájával hozza összefüggésbe. Azokéval a szövegekével, amelyekben – a két háború közötti gondolkodástörténeti korszakküszöbnek is köszönhetően – lényegében új következményekkel jelent meg a történő megértés gondolata. Ezek egyik legfontosabbika ugyanis éppen az volt, hogy a véglegességet nem ismerő megértés elve nagyban ösztönözhetette az autoreflexív írásmód önérvénytelenítő és újralétesítő változatait. Eszerint Ottlik művei döntően az öntükröző írásmód olyan példáinak tekinthetők, amelyek a Kosztolányi utáni magyar regényírás egyik autentikus változatoként tartják fenn az átalakuló modernség folytonosságát.

Ugyanennek a megközelítés módjának a függvénye az a távlat is, melynek segítségével Szegedy-Maszák könyve az *Iskola a határon* világgépi rétegzettségére mutat rá. Az ő elemzése az első, amelyik úgy értelmezi a mű nevezetes – de többnyire minden interpre-

tációtól elhanyagolt – jeliségét („Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei”), mint amelyik belátható és jelentésmélyítő kapcsolatot képes létesíteni az elbeszélés antropológiai előfeltevései és az írás létmódjaként értett szövegszerveződés nyelvi-poétikai alapelvei között. Az akaratszabadság Karl Barth-, illetve Ravasz László-féle értelmezése valóban nem állhatott távol Ottlik meggyőződésétől. Külön érdeme Szegedy-Maszák elmélyült elemzésének, hogy az *Iskola a határon* világszemléleti alapjait fel tudta mutatni azokat a hagyományvonalakat, amelyek végig fenntartották a magyar protestáns gondolkodás – oly sokszor elparentált – korszerűségét is. Ez esetben azt, hogy alkalmasnak bizonyult a századközép létértelmezési tapasztalatának modern befogadására. Ráadásul úgy, hogy a kortárs magyar irodalom egészét tekintve is az egyik legmaradandóbb hatású feleletet adta meg rá: a káosz Isten rendjének szabadságaként is értelmezhető. Szegedy-Maszák ilyen módon modern irodalmunk alakulástörténetének azt a különös kétpólusúságát is láthatóvá teszi, hogy míg a lírában Pilinszky révén a katolikus, az epikában a protestáns (református) gondolkodási hagyomány alapozta meg a leginkább időtálló esztétikai értékeket.

Az Ottlik-értelmezés harmadik új szempontja jellegzetesen irodalomtörténeti érdekű, s mint ilyen, a korábbi két szempont hermeneutikájából következik. Ha Ottlik regényei eleget tesznek a szövegközi olvasás ezredvégi igényének, akkor ez a befogadómód nem azért jogosult vagy mérvadó, mert a monográfus annak nyilvánította. Inkább arról van szó, hogy az újabb magyar irodalomban is megerősödtek az esztétikai nyelvhasználatnak azok a változatai, amelyek – bizonyosan a Kosztolányi óta felerősödő hagyományokhoz is kötődve – a nyelv szignifikatív funkcióit kompenzáló (Foucault) befogadásra szólítják fel az olvasót, s így maguk is hagyományátértelmező szerepet töltenek be. Ez a recepciós beállítódás nem a jelentésazonosító olvasás és nem az allegoretikus „megfejtés” igényével közeledik a szövegekhez, hanem – a szó szó általi megelőzöttségének tapasztalatában megerősödve – a szöveg beszélgetés- és dialógus-karakterében keresi az értelemalkotás feltételeit. Szegedy-Maszák monográfiája mindenekeelőtt abban igazodik ehhez a – már nem is egészen új – irodalmi epiztéméhez, hogy értelmezéseiben azt az irodalomtörténeti valóságot tekinti kiindulópontnak, amelyet Ottlikra vonatkoztatva is az élő irodalmiság formált át és alakított újra. Ezért jelenik meg a *Minden megvan* abban a horizontban, amelyet az Esterházy-féle *Ki szavától a lady biztonságáért?* teremtett a számára. De ugyanezért válik hangsúlyosan szövegközi értelmezés tárgyává az a *Hajónapló* is, amelynek az üzenete kevésbé volna érthető az Ottlik-epika késő nyugatos kapcsolatainak intertextuális felderítése nélkül.

Utaltunk már arra, hogy Szegedy-Maszák könyvének az *Iskola a határon* azért kerül – teljességgel méltányolható módon – a középpontjába, mert „a magyar irodalom egyik legmaradandóbb teljesítménye” (10. l.). Innen nézve indokolt a szerzőnek az a meggyőződése is, hogy Ottlik többi művének e regény távlatából megnövekedhet a jelentősége. Bár nyomatékosan és joggal szögezi le, hogy ugyanezért „minden sor különös jelentőséget nyer, melyet szerzője hátrahagyott” (176. l.), mindez nem jelenti azt, mintha Szegedy-Maszák munkája éppen a *Végszóban* vonná vissza a szerző elvét romboló módszerének vívmányait. Ez még akkor is igaz, ha a kritikus szemlélő néhány olyan következetlenséget tárhat fel ebben a könyvben, amelyek jórészt a vállalkozás úttörő jellegéből adódnak. Való igaz, vannak nyomai – különösen a bevezető fejezetekben – a rekonstruált szerzői egyéniség olyan felfogásának, amely néhol verifikálható megfeleléseket feltételez életrajz és szövegi alakítás között. Az irodalmias írásnak elkötelezett, ugyanakkor a képzőművészet, sőt az irodalom iránt sem mélyebben érdek-

lódó Ottlik portréja között is van némi feloldatlan feszültség. Egy-egy ponton nagyon is homályos, vagy legalábbis kidolgozatlan az avantgarde alkotásmód bizonyos elszórt jelzéseinek értelmezése Ottlik szövegeiben. Megfontolandó, vajon tényleg avantgarde jegyek-e azok, amelyek ebben a környezetben esetleg ilyenekként is azonosíthatók: Ottlik poétikájában alighanem igen szűk horizontot kínálkozik avantgarde *funkciójú* alkotóelemek megjelenésére.

S végül bármennyire indokolt is – különösen, hogy a szerző ízlésétől éppenséggel nem idegen – egy Krúdy–Kosztolányi–Márai–Ottlik kánon transzhisztórikus „megszilárdítása”, ebből a feltételezhető szándékból szintén keletkeznek ellentmondások. Hiszen az egész koncepciónak poétikailag épp az képezi hangsúlyos részét, hogy Ottlik nyelvszemlélete nagyon közel áll a Kosztolányiéhoz (pl. 94. l.), a 159. oldalon viszont azt olvassuk, „bármennyire tisztelte is Ottlik Kosztolányit, nyelvszemlélete különbözött elődjétől. Az *Iskolából* sem hiányzott a nyelv bírálata, és a *Buda* még messzebb megy ebben a vonatkozásban: a nyelv megszüntetésének némely avant-garde irányzatokra jellemző törekvésével is mutat némi hasonlóságot.” Fölvethető viszont a kérdés, vajon lehetővé tette-e Ottlik kései klasszikus-modern művészetfelfogása (mely Szegedy-Maszák szerint is konzervatívabb a Musilénál) a nyelv ama viszonylagosságának elismerését, amely még Musilnál is inkább csak a nyelvi pragmatika, a közlés diszkurzív dialogizáltsága szempontjából igazolható. (Kosztolányi itt alighanem abban rendkívüli kivétel, hogy maga is folyvást ingadozott a nyelvi jelentésképzés, s egyáltalán, a nyelviség abszolút vagy viszonylagos jellege között. Az *Ilona* nyelvszemlélete kizárja *A bolgár kalauzét* és viszont.) A fragmentarizáció pedig – mint az utómodern epika jellegzetes ismérve – szintúgy inkább a befejezetlenségből adódó sajátossága a *Budának*, mintsem szándékolt alkotottsági mozzanat. Következésképp erről a regényről is csak fenntartásokkal merném állítani, hogy köze volna a „műfaj lehetőségeinek kimerüléséhez”, de talán még a „talált szöveg” poétikai létmódjához is (156. l.). Félő, hogy az a magyarázat sem zárható ki, mely szerint itt nem annyira a műfaj, mint inkább Ottlik kimerülése kelti a nyelvrombolás és viszonylagosság poétikai látszatát (l. pl. a Szegedy-Maszáktól pontosan észlelt nyelvi-stilisztikai pongyolaságokat stb.).

Szegedy-Maszák Mihály könyve első darabja egy új irodalomtörténeti monográfiatorozatnak, mely *Tegnap és ma* címen a kortárs magyar irodalom kiemelkedő alkotóit tárgyalja. Minden megszorítás nélkül elmondható, hogy ez az elmélyült, igényes és korszerű munka nemcsak azért adhat rangot a Kalligram Könyvkiadó sorozatának, mert az egyik legjobb magyar értekező szerkeszti. Azért is, mert Szegedy-Maszák Mihály a sorozatot olyan új európai szellemiség jegyében nyitotta meg, amely komoly kihívást jelent nemcsak az elkövetkező monográfiák szerzői, de olyan konkurrens vállalkozások számára is, mint a *Kortársaink*. Meggyőző érvezetése, világos okfejtése és tartózkodóan elegáns értekezői stílusa nem azzal vall rá a módszerre, hogy okvetlenül láttatni és hangsúlyozni akarná saját korszerűségét. E kivételes értelmezői készségnek az eszköztára úgy viselkedik, mint a nyelv a köznap használatban. Azért igyekszik észrevétlenül maradni, hogy közbejöttével ne zavarja a megért(et)ést. A hatékony-ságnak ez a módja jellemzi – Gadamerrel szólva – az igazi interpretátor munkáját is. Azét, aki, miután „előadta indokait, eltűnik, és a szöveg beszél”. (*Kalligram Könyvkiadó, 1994.*)

Kulcsár Szabó Ernő